

en E. van der Tuin in het pacifistisch socialistische tijdschrift 't Kan Anders (85/3) onder de titel 'Nogmaals Anthroposofie' maakten. Deze bijdrage is in Driegonaal opgenomen met de wetenschap dat wellicht niet alle lezers van dit blad bekend zijn met de in dat artikel gestelde beweringen. Toch heeft de redactie gemeend de puntsgewijze behandeling van de vele onjuistheden uit het bewuste artikel integraal over te nemen. Beweringen dat Rudolf Steiner antisocialistisch en antisemitisch zou zijn geweest, blijken ook nu weer

niet hard gemaakt te zijn of te kunnen worden.

In 'Nogmaals Anthroposofie' wordt de sociale driegeleding aangevallen, de rol van Rudolf Steiner tijdens de Eerste Wereldoorlog in een kwaad daglicht gesteld en de vermeende verhouding tussen anthroposofie en nationaal-socialisme aangekaart, alsmede ontwijkend gereageerd op het boekje 'Anthroposofie ter discussie'.

uit **DRIEGONAAL 1986 nr.1**

DE NIEUWE REACTIONAIRES

met bijzondere aandacht voor het verschijnsel Zondergeld

Dieter Brüll

Aanvallen op de antroposofie komen in golven. Ik bedoel niet de aanvallen op antroposofen. Dat is meestal een soort vermaak: van de humoreske af tot de sardonische grollen van Der Spiegel toe. Ik bedoel de aanvallen op de geesteswetenschap in het algemeen en die op haar grondlegger, Rudolf Steiner, in het bijzonder. Er was, bijvoorbeeld, een golf kort voor de eerste wereldoorlog, kennelijk als reactie op de christologie, die Steiner toen in tal van voordrachten naar voren bracht en die het monopolie van de geloofsopenbaring van de gevestigde kerken dreigde te doorbreken. Er was een golf, toen de sociale driegeleding en de Waldorfschule de gevestigde sociale modellen (niet alleen cerebraal) ter discussie stelden. Dat was een golf, die op het ordinaire sla-erop-losvlak, vooral door 'volkse' en andere rechts-radicalen groeperingen, werd veroorzaakt. De huidige golf lijkt, in tegenstelling tot de vorige¹, uit de linkse hoek te komen. Dat roept vragen op.

De veertigers van vandaag waren de twintigers van de jaren '60. Het is daar, dat we de oorzaak van tal van maatschappelijke fenomenen onzer dagen moeten zoeken. Wat betekende de wereldwijde revolutie van de tweede helft van de jaren '60?

Na Wereldoorlog I voltrokken zich onder de oppervlakte grote structurele veranderingen. De staat, door de socialistische voornaamste te veroveren object gezien en door de liberalen als bemoeial fel bestreden, bleek de grote zakenwereld nochtans geen windeieren te leggen. Er ontstond, wat James Burnham even later, rond 1940, de 'managerial revolution' zou noemen en Jacques Ellul in 1947 'La technique ou l'enjeu du siècle': het omgaan met de samenleving als met een grote fabriek. Burnham beschreef de fascistische staten en Rusland als eerste barbaarse probeersels van een nieuwe samenlevingsstructuur, bepaald door de aan de macht gekomen managers. Kenmerk: met mensen net zo omgaan als met machines. De (stalinistische en hitleriaanse) gruwelen zijn echter niet het kenmerkende. Het managerdom leeft precies zo in onze welvaartsstaat, waarin het individu op een onderkoelde wijze tot nummer is gereduceerd. Die vindt dan ook zijn eerste realisaties in die Europese landen, die de brute kant van het managerbewind niet, althans niet als bezet volk, hebben ondervonden: Zweden en Engeland.² Het is begrijpelijk, dat zij, die de nazi-bezetting hadden ondergaan, weinig voor een technocratische ordening voelden. Of de bevrijdingseuforie, dan wel de prioriteit van de wederopbouw (en wat Nederland betreft: de koloniale

oorlog) belette, dat de trend van de jaren '30 direct na Wereldoorlog II werd hervat, kan hier in het midden blijven. Bij benadering valt echter te zeggen, dat met de Korea-oorlog (1952) het leven zo ver was 'genormaliseerd', dat de technocratische ordeningsprincipes aan steeds meer maatschappelijke sectoren, zonder noemenswaardige tegenstand, konden worden opgelegd.

Binnen tien jaar was deze omstructurering naar een managerstaat zo ver gevorderd, dat Orwells utopie nog slechts een kwestie van tijd leek. Besepte men onderbewust dit gevaar? Een feit is, dat een golf van revolutionair élan, vrijwel uitsluitend gedragen door mensen van onder de dertig, de hele westelijke wereld doortrok en zelfs voor Rusland en China niet (geheel) halt hield. Of men nu, zoals in Californië, tegen het verramsjen van de wetenschap aan de concerns in opstand kwam; of men, zoals in Frankrijk, l'imagination au pouvoir wilde helpen tegen de draak van de verambtelijking tot in de collegezalen; of men, zoals in Duitsland, demonstreerde tegen wederbewapening, het pacteren met terroristische regimes en de hersenspoeling door de Springerpers; of dat, zoals in Nederland, door nog geen twee dozijn jongelui, door middel van de nachtelijke dans om het Lieverdje, aangetoond werd, dat onze hele rechtsstaat een farce is en de staande en zittende magistratuur bereid waren om elke rechtsregel krom te buigen, teneinde het 'tuig' eronder te houden - het was één kreet om de muren van de gevangenis, waar naartoe een hele generatie zich zag marcheren, nog op tijd te slechten. Neen, niet de proletariërs waren in opstand gekomen - die waren toen reeds burgers geworden en voor de dogmatische marxisten kon het dus niet 'de' revolutie zijn. Terecht? - Toen de anti-rook-magiër Robert-Jasper Grootveld met leedvermaak geïnterviewd werd, omdat iemand ontdekt had, dat deze bestrijder van de sigaret zelf rookte, gaf zijn antwoord de essentie van de revolutie weer: 'Begrijpen jullie dan niet, dat wij juist daarom tegen de tabak in opstand komen, omdat jullie rotmaatschappij ons eraan verslaafd heeft gemaakt?' Filosofisch uitgedrukt: doordat de samenleving tot in de gewoonten en levensprocessen haar stempel op de enkeling is gaan drukken, zijn hele maatschappelijke functioneren is gaan annexeren, is hij tenslotte zelfs van zichzelf vervreemd geraakt. Maar de nazaten van Marx, die zelf terecht tegen de vervreemding van de productiemiddelen ten strijde waren getrokken, bleken deze ultieme vervreemding goed voor het volk te achten. En zo is het slechts logisch, dat men zich in de woelige Parijse dagen desnoods nog wel met een rode vlag kon vertonen, doch dat de drager van een zwarte vlag meedogenloos tot moes werd geslagen.

Het oproepen van dit beeld van bijna twintig jaar geleden was nodig om de woede, de teleurstelling, de wanhoop te begrijpen, toen het verenigde institutionele geweld de revolutie in haar kiem smoorde. Het liet een grotendeels gefrustreerde generatie achter. Waar vinden wij haar terug?

De harde activisten

Grosso modo in twee groepen. In de eerste plaats zijn er de activisten, zij die hun nederlaag niet 'namen', die voortgaan met pogingen om een nieuwe samenleving te bouwen, of de oude omver te werpen. De laatsten vonden hun meest pregnante uitdrukking in de RAF - kenmerkend ook daarom, omdat haar begin geenszins gewelddadig was. Ulrike Meinhof, zelf opgegroeid in een pacifistisch milieu, schreef voor 'Konkret' artikelen, die - destijds voor communistische propaganda van het reinste water uitgemaakt - thans voor ieder welkend mens vanzelfsprekend zijn. Dat de van het begin af aan zinloze terreur voor de regerende managers slechts een welkome aanleiding was om de machinerie van mensenbeheersing te perfectioneren, was haar (dialectische) tragiek en is het van alle bommenwerpers nog.

Van meer praktisch belang zijn diegenen, die uit de mislukte revolutie de lering trokken, dat onze 'gebetonneerde' maatschappijstructuur niet via een greep naar de macht uit haar voegen getild kan worden; dat zij, om deze beeldspraak nog eens te gebruiken, slechts aan betonrot ten onder kan gaan. Er ontstond de, op zichzelf zinvolle, weg van activiteiten aan de basis, die modelkarakter en daardoor spreidingskracht, kunnen hebben. Er werd gebouwd aan arbeiderszelfbestuur, aan kleinschaligheid, aan alternatieve producten (uit de derde wereld, biologische teelt, kunstnijverheid), kortom aan de subcultuur; een deel van hetgeen Charles Reich zo treffend 'The greening of America' noemde. Zij vormden tevens het reservoir, waarop telkens weer een beroep kon worden gedaan, als het om harde acties ging (krakers, Green Peace, Woensdrecht). Toch blijkt hier tevens een principiële strategieverschil op te treden. Terwijl de 'harde lijn' de subcultuur slechts als een breekijzer, als middel tot een doel beschouwt, ziet de zachte lijn in haar activiteiten reeds een partiële verwerkelijking van een nieuwe samenleving. Daarmee kwam men afstandelijker tegenover harde acties te staan. Slechts als het om het onherroepelijke gaat - kernraketten, dumpen van vergif, uitroeien van diersoorten - blijkt men tot medewerking aan geweld bereid. Daaruit moest vijandigheid ontstaan en, voorzover harden en zachten in één samenwerkingsverband verenigd waren, zoals, bijvoorbeeld, de Kleine Aarde, was de ruzie ingebakken. En die wordt versterkt, zodra men tot de bittere ontdekking komt, dat elkaar verdragen in de dagelijkse praktijk, nog heel wat meer vergt dan van solidariteit te dromen.

Het kon niet anders, of deze splitsing in verschillende groepen deed, ondanks het gemeenschappelijke (?) doel, ook verschillende groepswaarden (values) ontstaan. De doorgaans weliswaar niet marxistisch geschoolde, maar marxistisch 'angehauchte' zachten, waren minder geïnteresseerd in leerstellingen, als wel in praktische regels voor een werkbare en leefbare samenwerking. En op dit punt liet Marx ze

in de steek. Vanuit zijn maatschappijfilosofie immers kon het sociale, of onsociale, gedrag van enkelingen geen gewicht met betrekking tot de automatisch verlopende maatschappelijke revolutie in de schaal leggen. Zij moesten derhalve elders hulp zoeken en kwamen dan, wat hun structurele problematiek aanging, nog wel eens bij de antroposofen terecht.

Maar terug naar de 'harden'. Velen van hen zijn marxistisch semi-geschoold.³ Praktische werkzaamheden zijn voor hen slechts interessant, in zoverre zij, óf een kring van toekomstige discipelen opleveren, óf in directe zin de revolutie bevorderen. Naarmate hun niet alleen door het overheids geweld, maar tevens door de eigen samenwerkingsgroep, dit werkterrein wordt ontnomen - c.q. de activiteit tot een echec leidt - ontstaat het bekende procédé bij de bedreigde: terughal in de orthodoxie, i.c. in het leninistische patroon. In de praktijk betekent dit: wie met mij van mening verschilt, is een renegaat, een verrader van de arbeidersklasse, een agent van het kapitalisme of, in het gunstigste geval, een warhoofd. Een bijna onoverzichtelijke 'ondergrondse' pers staat bol van een taal, die iedere psychiater als behorend tot een gesloten paranoïde systeem onderkent. Men ziet hier bepaalde overeenkomsten met de laatste geschriften van Ulrike Meinhof, tot stand gekomen onder de vernietigende werking van de isoleercel. Sociologisch gesproken: voor de harden worden niet alleen de zachte vleugel, doch meer nog zijn helpers tot outgroup, waarvan iedere beweging en ieder woord als onderdeel van een samenzwering of perfiditeit, worden geïnterpreteerd.

Hier ligt één van de wortels van de recente aanvallen op de antroposofie en wel in zoverre zij praktisch actief is. Zij is het, die bij tal van alternatieve activiteiten present is: in de vorm van adviseurs, als bank, als wereldbeschouwing van de medewerkers. Echter ook present als naar eigen inzicht sociaal gestructureerde instituties. Als we met zijn allen aan het dollen en tollen waren om er wat van terecht te brengen, dan zou dat nog zo erg niet zijn. Je hebt zo veel vreemde snoeshanen tegenwoordig. Doch hier staat - zie boven - het socialistische monopolie van de vooruitstrevendheid op het spel. Hier stuit orthodoxe, marxistische maatschappijvisie op net zo orthodoxe, antroposofische maatschappijvisie; het stuit op mensen, die niet alleen een eigen opvatting hebben ten aanzien van de wenselijke structurering van de macro-wereld, doch tevens denkbeelden omtrent de door werking van die macrobeginselen naar de meso-, naar de institutionele, sfeer. En niet alleen denkbeelden. Sinds Wereldoorlog II is er in alle stilte geëxperimenteerd en met vallen en opstaan ervaring opgedaan omtrent wat kan en niet kan. Joseph Huber, onverdachte linkse niet-antroposoof, heeft het trauma in zijn artikel 'Der AstralMarx' (Kursbuch 55) duidelijk verwoord. Telkens weer, als groepen van marxistische huize op een of ander gebied maatschappijvernieuwend willen optreden, zijn de Steinerianen al

aanwezig. Het sprookje van de egel en de haas. En in plaats van hun ervaring te leren - dat behoeft geen overnemen te zijn - worden hun daden op de weegschaal van de eigen orthodoxie gelegd. Dus afgekeurd. Wat uit zulke occulte waanzin voortkomt, kan niet vruchtbaar zijn, dus bestaat het niet, c.q. wat er bestaat is verkeerd. Dat is Augustinus-in-onze-tijd. Dat is reactionair, omdat het teruggrijpt op methoden en handelwijzen, die, afkomstig uit de 19e eeuw, reeds lang door de praktijk zijn weerlegd en waarmee men - zie boven - onze managers in de kaart speelt. En het is reactionair, voor zover de vijandschap op rancune berust; noemde Menno ter Braak het nationaal-socialisme niet een rancuneleer?

Neen, ik beweer niet dat het antroposofische, institutionele leven sociaal is. Het is, integendeel, een nagel aan mijn doodskist, dat aldaar gezworen wordt bij het Woord van de Meester - behalve wat diens sociale opvattingen aangaat. Die worden genegeerd, of weggeïnterpreteerd, want precies als onze samenleving in haar geheel, zit ook de antroposofische beweging vol met vriendelijke, burgerlijke conservatieven, voor wie het hemd van hun instituut nader is dan de rok van de sociale voortrekkersrol. Maar toch: dat er in Duitsland een keten van bedrijven bestaat waarin arbeid en inkomen zijn gescheiden, telt zwaarder dan honderd ondernemingen-met-antroposofischedirecteur, die rechttoe-rechtaan naar het lijn-staf-model zijn gestructureerd. Dat er hier therapeutica bestaan, waarvan de medewerkers noch ondernemers, noch loonslaven, zijn, maar vanuit een vrije samenwerkingsovereenkomst met hun patiënten leven, is belangrijker dan honderd antroposofische praktijken, die in sociaal opzicht het klassieke winstmodel vertegenwoordigen. En dat er in Duitsland althans één school is, die geen subsidie van de staat aanpakt, die geen salarissen kent, die in vrijheid haar pedagogische werk kan verrichten, telt meer dan tachtig min of meer aristocratisch-theocratisch ingerichte Waldorfscholen. Dat er in Schotland een paar huizen voor gehandicapte kinderen bestaan, die zich door de overheid met tweederde van de normale dagprijs laten afschepen, omdat ze weigeren om ook maar formeel de werknemersstatus aan te nemen, omdat ze niet willen werken voor hun inkomen, maar voor de medemens - het legt meer gewicht in de schaal dan honderd liefdadigheidsplegers op kosten van de overheid. En het is tenslotte niet iets om trots op te zijn, dat de antroposofische beweging zich haar eigen bank kan veroorloven; wel dat die bereid is en in staat blijkt te zijn met de problemen van het alternatieve bedrijf mee te denken - ook met die van ideologische tegenstanders, zoals marxisten. Ik heb menig antroposofisch instituut betreden, waarvan medewerkers diep onder hun deemoedige blik kwijlden van zelfvoldaanheid, maar niet één, dat serieus sociaal bezig was, waarin men niet bijna wanhopig erkende, dat men nog maar met het

allereerste begin bezig is

Desondanks leiden deze pogingen, hoe gebrekkig ook, onvermijdelijk tot confrontaties met marxisten. Die zouden vruchtbaar kunnen zijn, indien men de praktijk zou willen laten uitwijzen, of de historisch-materialistische, dan wel de geesteswetenschappelijke uitgangspunten tot de beste resultaten leiden. De 'harde lijn' denkt daar anders over. En in de strijd om het verbale gelijk, worden al die registers opengetrokken, die de reactie van ouds gebruikte, om nieuwe ideeën en nieuwe vormen van samenleven niet op te laten komen. Dit gebeurt compleet met uitglijders naar nazi-methoden: bedreigingen, intimidaties, telefoonterreur, 'Sippenhaft', journalistieke lastercampagnes, verzinnen van de meest dwaze 'samenhangen'; veel ervan naar laf reactionair gebruik: anoniem.

De zachte reformisten

Laten wij nu naar de andere groep kijken, die uit de revolutie van de jaren '60 is voortgekomen. Zij wordt het best omschreven met het woord van Rudi Dutschke: Der Marsch durch die Institutionen. Willen de activisten aan de basis beginnen, hier gaat het om het bezetten van die posten in de samenleving, van waaruit men haar kan reformeren. Het zijn in de eerste plaats de denkers - en hun aanwezigheid op de universiteiten was zeer manifest.⁴ Waar zijn zij vandaag?

De weg was niet alleen maar lang; hij was ook moeizaam. Had men soms gedacht, dat het establishment vrij baan zou geven? Dat ons hoger onderwijs werkelijk aan de bekwaamsten de kans geeft? Het antecedentenonderzoek - openlijk (Berufsverbote) of achter gordijnen - deed zijn intrede. Moge hier en daar de druk van studenten een alternatieveling op een leerstoel hebben getild, het bleven uitzonderingen, die, geïsoleerd tussen hun traditionele (conservatieve) collega's, niets konden uitrichten.⁵ De meesten echter bleven op een of andere ondergeschikte plaats hangen, zo zij er niet de voorkeur aan gaven, zich door een openlijke bekering te classificeren. En hoe moet men zich dan op die plaats, hoog of minder hoog, waar maken? Al was het alleen maar voor het gevoel van eigenwaarde? Door aan de weg te timmeren! Dat vereist onderwerpen, die de aandacht trekken. In het positieve: door opzienbarende stelling te kiezen aangaande de emotionele onderwerpen van de dag. Die zijn doorgaans niet revolutionair. Het écht revolutionaire kan men beter mijden: de media lusten het niet, zoals ik in mijn 'Persweeën' aantoonde. En in het negatieve: door nieuwe joden uit te vinden. Minderheidsgroepen, die voor de massa iets vreemds en daardoor griezels hebben. Dat bij de ruime keuze het oog (mede) op de antroposofen viel, had echter nog een andere reden. Dezelfde, die we al bij de activisten tegenkwamen: egel en haas.

Neem nu eens onze pedagogen. Negen nijvere universitaire afdelingen is ons land rijk; er moet onder de gouvernementele knoet gewerkt worden naar het systeem 'publish or perish', maar de berichten uit de praktijk van het onderwijs nemen jaarlijks schrikbarendere vormen aan: massaal spijbelen, analfabetisme, niet eens een sollicitatiebrief kunnen schrijven, en ga zo maar door. Het kan natuurlijk zijn, dat een lakse overheid te weinig profijt van het geleerde werk heeft getrokken, doch, voorzover ik weet, berusten de grote miskleunen van de laatste dertig jaren op hooggeleerde rapporten. En dan zie je de staatscholen leeglopen en wachtlijsten voor Vrije Scholen, die, in plaats van wetenschappelijke grondslagen, antroposofische dogma's tot uitgangspunt hebben. En omdat je anno 1985 niet meer paternalistisch op de domme ouders neer mag kijken, kan je ze beter de stuipen op het lijf jagen.

Imelmans pedagogochelen

Daar voorspelt ene hooggeleerde Imelman, dat de antroposofische methode van leren lezen en schrijven tot vertraging van de vaardigheid bij de kinderen leidt (met op de achtergrond een vaag gevaar van psychische beschadiging). Vervolgens komen de geleerde stafleden Bus en Kruijenga en voeren een voorbeeldig empirisch onderzoek op de Groningse Vrije School uit, dat de profetie van Imelman bewijst. Vervolgens slaat deze Imelman zich keurig op de borst, dat zijn voorspelling is uitgekomen, met de suggestie, dat ook al het andere lelijks, dat hij over de Vrije Scholen heeft uitgebraakt, juist zou zijn.⁶ Ja zeker, het onderzoek deed, wat tegenwoordig van een onderzoek verlangd wordt: bewijzen, wat reeds bekend is. Waarom heeft die Imelman, die blijkens het interview in Jonas (30 april '84) zo veelvuldig Steiner leest (en, naar ik aanneem, in de eerste plaats diens pedagogische standaardwerken), zijn lezers niet vertelt, dat Steiner uit zijn mensbeeld de pedagogische richtlijn heeft afgeleid, dat terwille van de harmonische ontwikkeling van het kind, het proces van leren schrijven en lezen zo veel mogelijk moet worden...vertraagd? Het zou heel wat interessanter zijn (en van meer moed getuigen), indien eens een vergelijkend onderzoek werd gedaan naar de taalbeheersing van 18-jarigen, vooral betreffende het leesvermogen van zinnen, die geen systeemconforme inhoud hebben. Mijn ervaringen, met studenten althans, zijn abominabel. Practisch elke doctoraalscriptie (zoals dat in mijn tijd nog heette), die ik te lezen kreeg, zat voorts vol met spelfouten en onlogische zinsconstructies, zodat er dikwijls het tegendeel stond van wat er bedoeld werd. 'Close reading' wordt meer en meer een schaars artikel - en behelst toch niet meer dan lezen wat er staat. Precies als de 'harde' activisten, zoeken echter ook onze geleerde tegenstanders niet graag de werkelijkheid op. Als de erachter liggende filosofie niet klopt, dan zal het resultaat (ongezien) ook niet kloppen. Imelmans fenomenologie is dan ook dialectisch,

d.w.z. berust niet op de werkelijke fenomenen, doch op de uiteenzetting met de (subjectieve) indrukken, die de opvattingen van anderen hebben achtergelaten. Blomaard heeft hem in 'Anthroposofie ter discussie' (Zeist 1985) laten weten, dat hij dan, wat de antroposofische kentheorie betreft, volgens zijn eigen uitgangspunten er het zwijgen toe moest doen. De reactie van Imelman is onthutsend. Hij geeft het toe, maar: 'op een of andere wijze moeten we toch communiceren...' 'Onthoud je van spijzen', zei de wijsgeer, 'want het eten ruïneert de mens'. 'Maar ik heb jou toch ook zien eten' zei het slachtoffer. 'Wat wil je, anders ga ik toch dood!' Heymans is mij dierbaar geworden door zijn leerling De Langen. Zijn boek 'De grondbeginselen van het Nederlandse Belastingrecht' toont aan, wat men met de empirisch-analytische methode bereiken kan. Maar die methode vereist wel, dat men zich door de feiten laat corrigeren. Zij is bijzonder ongeschikt om een vooropgezette mening met vermoedens te spekken. Zonder een empirisch onderzoek zijn Imelmans beweringen een slag in de lucht. Maar zijn pennevruchten komen bij de Pedagogische Academies terecht, waar de mars door de instituties voor vele 'zestigers' beëindigd werd. En zonder iets van de werkelijkheid te weten, vertellen ze gretig, dat op de Vrije Scholen de kinderen antroposofisch worden geïndoctrineerd. Professor Imelman heeft het zelf gezegd. Over indoctrinatie gesproken: het zijn dezelfde docenten, die op de vraag, wat de mens van de werkelijkheid kan kennen, ieder ander antwoord dan 'niets' fout rekenen. Hoe weet je, of kinderen geïndoctrineerd worden? Uit de theorie valt dat niet 'logisch' af te leiden. Ieder, die iets van de Vrije Schoolpedagogie weet, moet er van op de hoogte zijn, dat Steiner van zijn leraren eiste om aan de kinderen hulp te verlenen bij hetgeen hun eigen hogere Ik wil. Als Imelman meent, dat dit niet kan, is dat zijn goede recht. Als hij echter stelt, dat onder die dekmantel toch ideologie wordt ingetrecterd, zal hij hiernaar een *empirisch* onderzoek moeten doen.⁷ Zolang dat er niet is, is Imelmans wetenschappelijk aangeklede geschied precies zo reactionair en misleidend als de verhalen over joodse gruwelen in nazi-bladen. Daarmee echter zijn wij reeds bij de methoden aangekomen, waarmee men Steiner te lijf pleegt te gaan. Omdat ik die ter afsluiting aan het verschijnsel Zondergeld wil demonstreren, zal ik hier eerst nog een derde aflegger van de revolutie behandelen, die men geen groep kan noemen. Het is de elkaar, nu eens voor die, dan weer voor een andere actie vindende massa van machteloze geëmotioneerden .

... en de geëmotioneerden

Hoe teleurstellend ook verlopen, de revolutie van de jaren '60 had toch ten gevolge, dat grote delen van de bevolking wakker zijn geschud en met andere ogen naar het doen en laten van de overheden kijken. En er is veel om naar te kijken. In Viëtnam

en in Polen, in Zuid-Afrika en in Afghanistan, de Goelag Archipel en Nicaragua, op de Philippijnen en in Koerdistan, in Israël en in Argentinië, in..., in..., in... Met machteloze woede ziet men wat onschuldige slachtoffers overal ter wereld door oosters, of westers, imperialisme wordt aangedaan, hoe concerns hele landstreken vergiftigen, gevaarlijk babyvoedsel naar de Derde Wereld versjacheren en, en, en. Wat ligt meer voor de hand, nu men al met gebalde vuisten moet gadeslaan wat ginds gebeurt, dan tenminste in eigen land met argus-ogen op de loer te liggen, waarnemende: de leugens van de bewindslieden, de misleiding door de Brede Maatschappelijke Discussie, vrouwendiscriminatie, rassendiscriminatie. Hun valt het minst te verwijten, dat zij in de praatjes van Zondergeld, c.s., over beweerd racisme en anti-semitisme van Steiner, over racistische Vrije Scholen getrapt zijn. Het is hun zelfs niet echt kwalijk te nemen, als hun woede zich hier en daar op sadistische wijze uitte. Hoe, zal ik niet uit de doeken doen, want sadisme heeft met zelfmoord gemeen, dat het aanstekelijk werkt. Via de media vond hier precies hetzelfde soort misleiding plaats, dat kenmerkend is voor de meest reactionaire maatschappijvorm onzer tijden, de technocratie.⁸

Ik heb nu het reactionaire karakter van de nieuwe anti-anthroposofie-golf op drie niveaus aangeduid: de onwaarheid bij de denktrist, die ammunitie is voor de terreur van de activisten, die op hun beurt de massa tot hysterie brengen. Het zijn reactionaire, fascistoïde gedragingen. Maar is het streven zelf van deze groepen reactionair, of hebben wij alleen met - al dan niet begrijpelijke - excessen te maken? Het antwoord zal van de individuele kijk op de huidige situatie afhangen. De mijne is vrij simpel: wij hebben noch van oost, noch van west iets te verwachten. Zij groeien *structureel* in vrij snel tempo naar elkaar toe. Maar bovenal bezitten zij machtsinstrumenten, die elke revolutie illusoir maken. De laatste kans was met de nederlaag van de jaren '60 verkeken. Wat ons rest is de betonrot. Vriendelijker gezegd: de 'grassroot revolution': de nieuwe samenleving laten beginnen temidden van de verrottende oude. Is zo niet ook ooit het kapitalisme aan de macht gekomen? Wie in deze situatie pogingen onderneemt om aan de knoppen van de macht te komen, is reactionair; hij valt terug in een gedragspatroon, dat voltooid verleden tijd is; precies als de ridders, die het voortbestaan van hun stand wilden rekken door roofridders te worden. Wie in deze situatie de groene plekjes niet als de kiem zelve van een nieuwe samenlevingsstructuur beschouwt, maar als ammunitie gebruikt om de bestaande machten ermee te bekogelen, is reactionair, want hij offert het nieuwe aan een ideologie op, die eigenlijk al met Kautsky ten grave werd gedragen. En wie de ander niet uit diens wezen en streven wil begrijpen, is reactionair, want hij offert de nieuwe waarden, die wat op wil

komen van de technocratie wil onderscheiden, op aan een eerbetuiging aan haar methodes. En in die zin is ook deze nieuwe golf van anti-anthroposofie rechts: reactionair in al zijn facetten.

Het zal de lezer duidelijk zijn geworden, dat het mij geenszins om een bestrijding van de scribenten tegen de antroposofie ging. Ik acht dit volstrekt zinloos. Tegen de tijd, dat ontkracht is, wat een Zondergeld bij elkaar heeft geveegd, is het één of twee etages lager reeds als hoogste wijsheid verkondigd en is Zondergeld met zijn volgende collage bezig. Te argumenteren valt slechts met mensen, die de waarheid zoeken, niet met wie wat waarheid is af laat hangen van de bruikbaarheid voor een hetze. Belangrijker komt mij daarom voor, om de tegen de antroposofie gebezigde methode bloot te leggen. Indien daaruit blijkt, dat het helemaal niet om de waarheid gaat, maar dat een vooropgestelde mening met alle oirbare zowel als niet oirbare middelen 'waargemaakt' moet worden, dan kan weerlegging van de aparte beweringen achterwege blijven: de lezer weet voor nu en straks, wat hij verwachten kan. Ik kies hiervoor de publicaties van Zondergeld⁹, niet alleen omdat mij zijn voluntarisme liever is dan het Groningse positivisme, maar meer nog, omdat ik mij aan zijn eigenlijke impuls, het pacifisme, zeer wel verwant voel. Aan vooropgestelde antipathie kan het dus niet liggen, als de schets negatief uitvalt.

Zondergeld en Van der Tuin

Laten wij in de eerste plaats aantonen, dat Zondergeld, zo al geen fascist, dan toch duidelijk fascistoïde, racistische trekken vertoont. Ik citeer uit zijn dissertatie 'De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen' (Groningen 1978, p. 450): 'Das Auffallende war, dass nicht die Sprachverwandtschaft bei diesen Kontakten die Hauptrolle spielte, sondern ein vages, romantisches Stammesbewusstsein, das kaum einen Anhaltspunkt in der historischen Entwicklung finden (...) konnte'. Het is duidelijk: voor Zondergeld bestaat zo iets als stambewustzijn, een typisch fascistisch, racistisch begrip. Dat er in het geval van de Friezen weinig historische aanknopingspunten waren, onderstreept nog eens, dat volgens Zondergeld dit stambewustzijn er is, ook los van historische argumenten. Een mystiek gegeven dus.

Uiteraard weet ik, dat Zondergeld geen fascist is; dat het hele boek en zijn overige schriften juist van het tegendeel blijk geven. Nochtans zal ik elk tegenargument naast me neerleggen en drammen, dat Zondergeld dat dan toch maar geschreven heeft en dat een serieuze weerlegging nooit geleverd is. Ziehier de methode Zondergeld, toegepast op hemzelf. En door niet te vermelden, dat slechts de samenvatting in het Duits is gesteld, suggereer ik de onwetende lezer ook nog, dat Zondergeld zijn boek in de taal van zijn Dietse geestverwanten geschreven

heeft. Voor het bovenstaande 'bewijs' heb ik in formele zin niets behoeven te vervalsen, niet eens te verdraaien. Ik had genoeg aan één minder gelukkig uitgevallen zin: hij staat er en ik interpreteer hem. Zoals Van Manen heeft aangetoond, heeft Zondergeld in zijn eerste artikel echter rondweg iets vervalst (bijv. door in een citaat 'volk' in 'ras' te veranderen) en verdraaid, door een zin zo te verknippen, dat er bloed en bodem uitrolde. Kennelijk had Zondergeld moeite om aan passende citaten te kornen. Voor de historicus echter g.een enkel probleem¹⁰. Sinds ik Zondergelds eerste stukje gelezen heb, heb ik uit wat ik bij Steiner toevallig las, de plaatsen genoteerd, waarin hij zich duidelijk tegen ieder racisme uitspreekt. Het zijn er tientallen. Als Zondergeld die enkele kon vinden, die hij 'fit for print' kon maken, dan maakt hij mij niet wijs, dat hij de vele andere niet is tegengekomen.¹¹ Hij wenst er eenvoudig geen notitie van te nemen, want zij passen niet in zijn opzet. Van Manen heeft een zeer principiële uitspraak tegen ieder racisme geciteerd (in 'Anthroposofie ter discussie'). Zondergeld geeft wel blijk Van Manen gelezen te hebben, maar doet alsof dat citaat niet bestaat. Idem wat betreft mijn ingezonden stuk in Trouw (27-3-'85). Zondergeld blijft beweren, dat niets wezenlijks tegen zijn geschrijf is ingebracht. Je kunt dus net zo goed met je antwoordapparaat gaan praten. Anders gezegd: de historicus (!) Zondergeld is niet geïnteresseerd in de waarheid.

Zeker, Zondergeld heeft mijn lijst van zeven fouten op historisch en driegeledingsgebied, die de historicus (!) zich in zijn eerste artikel heeft gepermitterd, in nummer 1985/1 gepubliceerd. Hij liet wijselijk wel de in- en uitleiding weg. Daarom publiceer ik die alsnog:

'Van de beweringen van Zondergeld in 'De schaduwkant van de anthroposofie' ga ik in het volgende slechts die fouten rechtzetten, die tegelijkertijd op zijn (geschiedenis) en mijn (driegeleding) vakgebied liggen. Voor de rest van zijn vreemde betoog zijn anderen meer bevoegd, al weet iedereen, die iets van antroposofie afweet, dat het niet klopt.'

En ik eindigde:

'Het zijn, wat dit onderwerp betreft, slechts kleine correcties, die echter het opgeroepen beeld wel in zijn tegendeel doen verkeren. De fouten en omissies mogen jegens de kring van zijn vakgenoten pijnlijk voor Zondergeld zijn, begrijpelijk zijn zij wel. Wie Steiner niet leest om hem te begrijpen, maar om aan te tonen, da hij een reactionaire pief was, teneinde de antroposofische beweging in de reactionaire hoek te kunnen trappen, grijpt al gauw naar het 'zo zal het wel geweest zijn'. Zo er al geen sprake is van leerlingschap van Bismarck: een Emser Depesche. Hier gaat het dan nog maar om het vaststellen van simpele feiten. De zorgvuldigheid, die Zondergeld hierbij betracht heeft, is op zichzelf al een aanwijzing voor de deugdelijkheid van zijn stellingen op gebieden (antropologie en antroposofie), waarvoor hij de wetenschappelijke basis mist.'

In het licht hiervan is het puur misleiding, om vervolgens over 'detail-critiek' te schrijven, die de kern van het artikel niet raakt. Voor de lezer wordt immers verzwegen dat en waarom ik op die kern welbewust niet ben ingegaan; dat ik niet meer wilde, dan de onbetrouwbaarheid van deze historicus (!) aantonen.¹¹ En ook die details zijn, zo wordt gesuggereerd, aan de haren erbij geslept om op het heilige getal zeven te komen (Trouw 10-4-'85). Zeker als ik Zondergelds interview (Ad valvas 15-2-'85) er nog bij had genomen, waren het er acht geweest. Het verhaal dat Steiner uit het Tsjechische deel van Oostenrijk-Hongarije komt, en Duitstalig zijnde, in een nationalistisch milieu opgroeide, is domweg niet waar.¹²

Zou het dan het heilige boeddhistische getal acht geweest zijn? Het past uitstekend in Zondergelds concept, dat Steiner enkele voordrachten over Germaanse mythologie heeft gehouden. Maar de betekenis, die daaraan door Zondergeld wordt toegekend, zou subiet verdwenen zijn, als hij zijn lezers ook verteld had, dat Steiner driemaal zoveel voordrachten heeft gehouden over de Bhagavad Gita, veel meer heeft gesproken over de Egyptische mythologie, dat hij uitvoerig de Kalevala, het Gilgamesj-epos, de Tempellegende, de Parsifalmythe heeft behandeld. En er blijft niets van over in het licht van Steiners uitspraak, dat de Germanen een culturele achterstand hadden van ruim 2000 jaar (24-5-'21). De kunst van het weglaten kan ook een vorm van misleiding zijn.

Nieuw is de vondst van Steiners antisemitisme. Op twee poten staat die wankelende stoel. Ik zal ze onder Zondergelds fantasie wegzagen. De eerste is de bespreking van Hamerlings Homunkulus. Laten wij Steiner zelf aan het woord: 'In diesem Gesang steht Hamerling mit der überlegenen Objektivität eines Weisen sowohl den Juden wie den Antisemiten gegenüber' en de kritiek heeft de Homunkulus 'herabgezerrt in den Streit der Parteien, und zwar in die widerlichste Form derselben, in den Rassenkampf'. Dit citaat past uiteraard niet bij het beeld van Steiner-de-racist, maar met een beetje dialectiek is diens duidelijke anti-racisme best in racisme om te turnen. Hier bekruipt mij de lust om ook de profeet uit te hangen. Wie de brutaliteit heeft om in zijn tijdschrift zo uit een artikel te citeren, dat het tegendeel te voorschijn komt van wat er staat, zal er redelijk zeker van moeten zijn, dat het gros van zijn lezerskring de werkelijkheid niet onder ogen komt. Ik voorspel dus, dat Zondergeld zal beletten, dat wat ik heb geconstateerd in "t Kan Anders" verschijnt. Zijn lezers worden ouderwets bevoogd (geen vrijheid maar humane dwang), een typisch reactionaire houding. Dat is overigens al gebleken. Voor Steiner was het samengaan van het zuiver houden van het ras en de religie, zoals dat door het orthodoxe jodendom werd en wordt beleden, een achterhaald verschijnsel, dat tot racistische excessen moest leiden. Die komt men dan bijvoorbeeld ook in Israël

tegen. Daarom was Steiner tegen het, in de tijd van dit opstel (1888) opgang makende, zionisme; precies zoals zijn uitgebreide joods-liberale kennissenkring in Wenen. Wat Steiner voor ogen stond, was de oplossing van het 'joodse vraagstuk' door rasvermenging, omdat hij óók een messiaans streven naar raszuiverheid uit de tijd achtte - hetgeen wel het tegendeel van racisme genoemd mag worden. Dat Steiner een en ander honderd jaar geleden anders uitdrukte dan wij het, na de holocaust, zouden doen, zou een historicus-zonderuitroepeten, als eerste moeten inzien.

Hoe malafide Zondergeld 'onderzoekt' wordt nog uit een ander facet duidelijk. Hij wist de bespreking van Homunkulus te vinden, die in haar titel geenszins iets van zijn gading beloofde. Indien hij echter daarin slaagde, kan hij die artikelen niet over het hoofd hebben gezien, die in hun titel de term 'antisemitisme' dragen. Die heeft Steiner geschreven voor het blad van de... *Verein zur Abwehr des Antisemitismus*. En in zijn eigen *Magazin für Literatur* schreef Steiner een aantal artikelen met onvoorwaardelijke stellingname voor Dreyfus. Elke historicus weet, dat zich bij deze affaire, de antisemitische en fatsoenlijke geesten scheidden. Niet gevonden, Zondergeld? Of niet van belang geacht? Ook niet, dat in alle levensfasen joden tot Steiners belangrijkste en intiemste medewerkers en vrienden behoorden? En, dit terzijde, als het zo belangrijk was dat Helene von Dönniges, de vrouw terwille van wie Lassalle duelleerde, occulte belangstelling had, waarom dan weggelaten, dat de door Steiner zozeer gewaardeerde Lassalle jood was?

En nu de tweede poot. Waarom zou Steiner het toch zo belangrijk gevonden hebben aan te tonen, dat hij geen jood was? Kan de historicus (!) zich niet in de situatie van toen verplaatsen? Alleen die al zou een verklaring kunnen leveren, al is dat naar mijn mening niet de juiste. Iemand als jood (of als jezuïetenleerling, of als communist, geheim lid van de Fabian Society, agent van de Entente en zelfs Carbonari - dat werd allemaal van Steiner beweerd) 'ontmaskeren', betekende voor die tijd precies hetzelfde als in onze tijd iemand als ... racist of antisemiet aan de kaak stellen: men werd/wordt erdoor maatschappelijk 'onmogelijk'. En dat was toen en is nu de bedoeling. - Steiners gewoonten maken echter een andere reden veel waarschijnlijker. Hij wilde helemaal geen 'aantijging' afweren. Hij kon triomfantelijk met zijn Taufschein (*niet* een ariërverklaring!) zwaaien, omdat die het bewijs vormde, dat weer eens een tegenstander gewoon gelogen had; dat die zich daarmee als gesprekspartner, of als onderzoeker, had gediskwalificeerd. Dat is van actualiteit niet gespeend.

Dat in de antroposofische beweging racisme en antisemitisme voorkwamen, wie heeft dat ooit bestreden?¹³ Welke beweging kende die niet? De socialisten soms? Als Zondergeld daaruit nazi-affiniteit zou willen afleiden, dan zou hij in een empirisch

onderzoek moeten aantonen, dat het percentage nazi's in de antroposofische vereniging significant hoger was dan het gemiddelde. Ik geef het hem te doen.

Sigismund von Gleich

Een andere zaak is, dat er in de jaren 1933-1945 fouten zijn gemaakt, zeker in het licht van veerig jaar later. Dat Zondergeld zonder enig ander 'bewijs', dan de beweerde affiniteit uit hoofde van beweerd racisme, de zeer algemeen toegepaste overlevingsstrategie in het geval van de antroposofen als aanpassing aan het verwante uitlegt, is ronduit infaam. En wil de historicus (!) zijn ignorante lezers wijsmaken, dat er in Duitsland na 1933 open stellingname in de pers tegen het nazisme mogelijk was? Dat kon zelfs nauwelijks illegaal, omdat aldaar het nazisme zo algemeen was, dat niemand iemand kon vertrouwen. Anno 1985 weten ook weinigen meer, dat een 'ariëerverklaring' in Duitsland tot de normaalste verrichtingen behoorde, die fout en goed gelijkertwijze, zo enigszins mogelijk, ophoestte - precies zo, als in Nederland negentig procent van de bevolking grif verklaarde geen jood te zijn, als er een ambtelijk formulier met die vraag ingevuld moest worden.

Omdat echter de duvel met Zondergeld speelt, heeft hij precies de verkeerde 'racist' te grazen genomen: Sigismund von Gleich. Zeker, hij werkte Steiners 'rassenleer'¹⁴ uit voor de voor-christelijke tijd (daarna hebben in de zienswijze van Steiner rassenverschillen hun betekenis verloren). Maar hij was nu juist een van de meest fervente nazi-bestrijders van het eerste uur, die nimmer een steekje heeft laten vallen. Zoon van een Pruisisch generaal, distancierde hij zich geheel van het ouderlijke milieu. Eén keer heeft hij een officierstoon aangeslagen. Dat was in mijn ouderlijk huis, toen een bruine horde 'huiszoeking' kwam doen bij 'die jood'. Daarvan was hij de gast en het tengere mannetje stapte resoluut op het tuig af - Von Gleich: 'was suchen Sie hier?' Hij week niet van hun zijde, tot ze onverrichter zake weer afdropen. Hij was het ook, die op een avond, waarop in Neurenberg op het marktplein door de opgezweepte massa boeken van joodse schrijvers werden verbrand, in een lezing voor een vijftig mensen Heine citeerde, met de haren erbij gesleept, uit protest tegen die cultuurschande. En toen hij, na het verbod van de antroposofie in Duitsland, naar Holland emigreerde, was hij onvermoeibaar actief om de vaak erg aarzelende burgers ('Dat zijn toch incidenten', 'Hitler heeft de werkloosheid dan toch maar bedwongen') van de beestachtigheid van de nazi's te overtuigen. Als de bezetting hem dan achterhaalt wordt hij, als Duitser die van lezingen moet leven, voor de keuze gesteld: Kulturkammer of KZ. Hij weigert lid te worden. Er volgt een huiszoeking met beslaglegging op manuscripten. Tenslotte een oproep om bij de Gestapo te verschijnen. Opnieuw de keuze: Kulturkammer of

KZ. 'U ziet, ik heb mijn koffertje al meegebracht'. Nauwelijks bevrijd, stort hij zich opnieuw in de bestrijding van het racisme. Voor een zaal vol rijkseenheden en andere kolonialisten betoogde hij, dat Nederland aan een koloniale oorlog bezig was en dat er geen enkel argument te vinden is, waaraan blanken het recht zouden kunnen ontlennen om Indonesiërs te bevoogden. En precies die man zou een racistisch oeuvre op zijn naam hebben staan? Pijnlijk, Zondergeld. Op zijn minst zouden excuses aan de nabestaanden van Von Gleich op zijn plaats zijn.

Ik was oorspronkelijk van plan om de malicieuze wijze, waarop Zondergeld de sociale driegeleding behandelt, zin voor zin aan de kaak te stellen. Het zou een boekwerk vergen - en ik heb wel wat beters te doen. In feite herhalen zich telkens de nu reeds bekende trucjes. Ik beperk mij daarom tot een enkel voorbeeld. - Ik behoef aan deze lezerskring niet uit te leggen, wat sociale driegeleding is, noch verdient het belangstelling wat Zondergeld ervan maakt. Het is natuurlijk mogelijk, dat hij er niets van begrijpt en dan kan hij, uiteraard tegen professoraal tarief, een paar bijlessen krijgen. Bij zijn hardleersheid zou dat aardig in de papieren lopen.

Toch wil ik dit onderdeel met een pluimpje beginnen: nergens, bij mijn weten, in de hele driegeledingsliteratuur van Steiner, komt een bovengeschild, besturend lichaam voor, behalve op die ene plek: de bovengeschildte senaat (voor kwesties die alle drie gebieden raken). En die heeft Zondergeld gevonden. Hulde. Maar die vondst toont tevens de malafide omgang met Steiner aan. De kans om aléén die plek te vinden en alle andere, waarin Steiner erover spreekt dat de drie gebieden met elkaar omgaan als onafhankelijke staten, niet, is statistisch uitermate klein. Maar goed, het staat er. Het staat in het aller-eerste stuk (1. Memorandum), dat hij ooit over driegeleding samenstelde en komt derhalve uit een periode, waarin de begrippen nog geheel in beweging waren. Het concipiëren van een volstrekt nieuwe gedachte vergde tijd. Het is mogelijk, dat wij daarin de reden voor deze vreemde eend in de bijt moeten zoeken. Het is ook mogelijk, dat in dit voor de Duitse machthebbers bestemde en door Steiner tijdens zijn leven nimmer voor publicatie vrijgegeven stuk, van het begrijpbare, wellicht zelfs het haalbare werd uitgegaan. Wij moeten dat in het midden laten. Als historicus (!) had Zondergeld echter niet mogen veronachtzamen, dat deze senaat, of iets dergelijks, noch in het verdere werk van Steiner, noch in de overige driegeledingsliteratuur enige rol heeft gespeeld. Laten wij het ook nog hebben over Steiners beweerde corporatisme. Toen Steiner zijn driegeleding voor het eerst aan zijn leden presenteerde, waren er, die er een opgewarmde standenstaat (de voorganger van wat zich tot fascistische corporaties zou ontwikkelen) in zagen. (Van fascisme, waartegen men zich in 1919 af moest zetten, kon uiteraard nog geen sprake zijn,

historicus (!.) Bijna fanatiek betoogde Steiner telkens weer, dat hij precies het tegendeel bedoelde. Zou Zondergeld niet één van die uitspraken zijn tegengekomen? En zou dan niet op zijn minst de overweging hebben gepast, dat al moge de driegeleding in Zondergelds ogen corporatief uitpakken, of zelfs - quod non - haar feitelijke structuur corporatief zijn tenminste Steiners bedoeling niet fascistoïde was? En met een minimum aan waardevrije wetenschappelijke impuls - wat dat ook moge zijn - zou hij zelfs ontdekt hebben, dat de tegenstelling tot het corporatisme duidelijker werd, naarmate Steiner de driegeleding meer toelichtte. Bij enige bescheidenheid had hij zich zelfs kunnen afvragen, of hij nu werkelijk het jongetje is, dat de aard van 's keizers nieuwe kleren ontdekt - alsof de driegeleders uit een schare gelovigen zou bestaan zonder eigen denkvermogen. Maar dat zijn niet de vragen die Zondergeld zich stelt. Hem interesseert ook niet, wat die 'corporatisten' nu in de praktijk met de driegeleding doen¹⁵, noch wat ze in Berlijn rondom Dutschke en in 1967 in Praag uitspookten. Het hele verhaal rondom de driegeleding is door Zondergeld zo gecomponeerd, dat het iedere socialist zo pijnlijk mogelijk op zijn ziel trapt. Het procédé kennen we al: de kunst van het weglaten. Een enkel staaltje: 'De productiemiddelen dienen in privé-bezit te blijven, omdat de vruchtbaarheid ervan is gekoppeld aan het individu.' Dat is, wat zo ongeveer klopt, zij het dat het in die kale vorm alleen maar mistverstanden kan wekken. Wat er omheen staat is misleidende collage. - Inderdaad, Steiner was tegenstander van socialisatie - en niet ten onrechte. Inmiddels is gebleken, dat staatskapitalisme even erg, zo niet erger, dan privékapitalisme is. Steiner keert zich echter ook, en dat wordt verzwegen, tegen privékapitalisme. Hij wil capabele ondernemers (het individu, geen ambtenaren) de beschikking geven over het (concrete) kapitaal, maar niet de eigendom (het abstracte kapitaal). Daarmee is de kapitaalmarkt vervallen. Het beheer over het abstracte kapitaal voert het geestesleven - want daaraan dankt het zijn bestaan. Dat zou nog de kans kunnen inhouden, dat de ondernemers zich uit winsten ongerechtvaardigd verrijken. De driegeleding stelt er twee dingen tegenover, die Zondergeld ook verzwijgt. Het geestesleven heeft recht op de overwinst (zodat het niet meer op subsidies, en dus staatsinvloed, is aangewezen). En het inkomen is een rechtsvraag geworden. Dat is de afschaffing van het loonsysteem, en dus van de arbeidsmarkt - een eis die overigens de socialistische beweging tot het 'Erfurter Programm' in haar vaandel droeg. Dat is uiteraard niet naar de zin van de vakbeweging: de bonzen als groothandelaars in arbeid. Als je dat alles weglaat, ja, dan ontstaat een reactionaire Steiner. Maar dan is ook de bewering, dat het enige anti-kapitalistische van Steiner de afschaffing van erfrecht was, een leugen. - Als Zondergeld helemaal niet om het radicale optreden van Steiner heen kan, zoals de oproep tot de arbeiders om de directeuren

aan de kant te schuiven en tot zelfbestuur over te gaan, dan is dat niet socialistisch, omdat het bevoorrechte arbeiders betreft. Hoezo bevoorrecht? Omdat ze Steiner in hun midden hadden? Dat zal de historische materialist Zondergeld waarschijnlijk niet bedoelen. Zou Emil Molt ze beter betaald hebben dan andere ondernemers? Uiterst onwaarschijnlijk. Maar als het zo was: zou Zondergeld, zelfs nu, zesenzestig jaar later, de arbeiders van Philips gebrek aan socialisme verwijten, als ze het bestuur gingen overnemen?

Zo zou ik door kunnen gaan, ook op historisch terrein. Het is overbodig geworden, want in een door 't Kan anders' geweigerd stuk hebben Bischoff en Luiten in 1985/4 Zondergeld op dat gebied op de korrel genomen. Maar het is goed, om ter afsluiting ook op een pietsie waarheid in zijn verhaal te wijzen. - Steiner had het inderdaad niet op de sociaal-democraten. Hij zag weliswaar mét hen de oorzaak van Wereldoorlog I in het kapitalisme en het economische imperialisme; hij verwierp mét hen fel de dolkstootlegende, maar wees er al rond de eeuwwisseling op, dat de sociaal-democratie noodzakelijk moet uitmonden in een toestand, die we later bolsjewisme zouden noemen. Materieel is dat uitgekomen. De sociaal-democraten stonden voor het dilemma bolsjewistisch, of burgerlijk, te worden. Zij kozen voor het laatste. Na Wereldoorlog II gingen zij samenwerken met rechts ter geleidelijke invoering van het bolsjewisme, hier onder de naam van welvaartsstaat, of technocratie. Daaruit wordt duidelijk, waarom Steiner voor de toekomst slechts twee mogelijkheden zag: bolsjewistisch of driegeleed. En vanuit de illusie, 'links' alsnog terug te kunnen draaien tot een revolutionaire beweging, moet Zondergeld wel een tegenstander van de driegeleding zijn. Ondanks alle progressieve trekken dus een pleitbezorger voor die samenlevingsvorm, die Steiner de alleroudste, een oerreactionaire noemde. Daarbij behoort ook het recept van Lenin: liquideer gerust honderd mensen, waarvan er negenenegentig onschuldig zijn, als dat de manier is om de ene schuldige te vernietigen. Het is ook de methode van onze technocratie. En op het peil van Zondergelds artikelen overgebracht: gooi gerust honderd modderkogels naar de vijand; als er ook maar één raak is, was het de moeite waard. Omdat ik geen zin heb om edelstenen onder dit modderbad vandaan te (blijven) slepen, is voor mij hiermee de casus Zondergeld gesloten.

Epiloog

In 1932 verscheen Heyers studie 'Wie man gegen Rudolf Steiner kämpft'. Sindsdien is er weinig veranderd. De onderwerpen en de termen zijn aangepast. En wat vroeger meer van de kerken uitging, komt nu van hun opvolgers, de nieuwe reactionairen. Ook zij kunnen ongetwijfeld op vele gelo-

vigen rekenen. Toch is één ding anders geworden. Werd destijds iemand op een onwaarheid betrap, dan placht hij zich, weliswaar met smoesjes, te excuseren. Dat was minder het gevolg van fatsoen, als wel van 'social control'. Tegenwoordig hoeft dat niet meer. Je kunt anderen, zonder spoor van bewijs, van indoctrinatie van kinderen beschuldigen, van racisme en van antisemitisme. En je kunt blijven zitten waar je zit, zonder dat iemand zich schijnt af te vragen of iemand die dusdanig misbruik van zijn vak maakt, wel in staat is om studenten op te leiden, zonder ze te indoctrineren.

Noten

1. Steiner had natuurlijk ook linkse tegenstanders. Hijzelf noemde reeds de orthodoxe socialistische partijen die hem in 1905 - hoewel hun twaalf stemmen tegen het ruimschoots aflegden tegen de driehonderdachtenveertig vóór Steiner - uit de Arbeiterbildungsschule wierpen. Hoe onverzoenlijk de tegenstellingen ook geweest mogen zijn (loonstrijd versus afschaffing loon; vrijheid van geestesleven versus humane dwang; socialisatie versus neutralisatie van het kapitaal), ik kreeg nimmer de indruk van een hetze, d.w.z. van een met onware, of verdraaide, argumenten gevoerde strijd. En dat was ter rechter zijde schering en inslag.

2. Men moet hier tevens op het tragische aspect wijzen, dat het de socialistische partijen waren, die de uit de rechtse (manager-) koker afkomstige opzet overnamen en uitvoerden. Daarmee entameerden zij (opnieuw) een verrechtsing van de in oorsprong linkse partijen. In dit proces pasten de coalities met de rechtse partijen, die de situatie in het leven riepen, waartegen zich de revolutie van de jaren '60 richtte. In plaats van als bondgenoten, vond deze dan ook de socialistische partijen als vijanden op haar weg.

3. De werkelijk marxistisch geschoolden zijn tegenwoordig een schaars artikel, dat men bij de hogere kaders node kan missen. Op tal van instellingen van beroepsonderwijs behoort echter een - voornamelijk agitatorische - kennis en vaardigheid (zo niet van de leiding, dan van de kant van de studenten) tot de standaardvereisten. Voor het moeilijke werk is men dan op de kaders aangewezen, die de tweede groep - zie later - zou moeten leveren.

4. Ik bedoel geenszins hen, die onder de studenten oproer tegen de docenten kweekten. Die behoorden tot de activisten en speelden de minister van Onderwijs net zo in de kaart, als de terroristen het de minister van Binnenlandse Zaken deden.

5. Vanwege de praatjes over de zich overal aanpassende antroposofen, voeg ik daar nog aan toe, dat deze mét de alternatieven voor de bijl gingen. Amsterdam wenste Lievegoed slechts te accepteren zonder het recht om tentamens af te nemen (hetgeen

hij weigerde) en in Duitsland werden twee reeds benoemde antroposofische hoogleraren ontslagen: Renate Riemeck, wegens haar lidmaatschap van de Vredesbeweging en Joseph Beuys (formeel omdat hij weigerde in zijn colleges de numerus clausus in te voeren).

6. Dit alles in 'Pedagogische Studiën'. Het niveau waarop zich het wetenschappelijke werk van Imelman beweegt, blijkt ook uit zijn, mede voor verantwoording komende van W.A.I. Meijer, zojuist verschenen boek 'De nieuwe school - gisteren en vandaag' (Amsterdam/Brussel 1986). Naast de talrijke onjuistheden over de Vrije Scholen, laat deze kenner ook zijn licht schijnen over de sociale driegering en speelt het klaar om op één bladzijde (behalve een reeks onnauwkeurigheden en blijken van onbegrip) drie kapitale blunders te slaan. 'Een samenleving kent namelijk een passende ordening (= in de zin van Steiner) indien ze naar analogie van de individuele, fysieke orgaansystemen is opgebouwd.' Steiner op p. 26 van de door Imelman gebruikte oplage van diens 'Kernpunkte': 'Es wird zu beachten sein, dass mit diesem Vergleich nichts anderes gemeint sein soll als eben ein Vergleich' en met name (p. 29) géén analogie. De vervolgens door Imelman beweerde 'miljoenvoudige vermenigvuldigde individualiteit' als Steiners maatschappijbeeld is finaal uit de professorale duim gezogen. Steiner: de vergelijking dient uitsluitend om 'das Lebensmögliche an der Betrachtung des naturgemässen Organismus zu empfinden und dann diese Empfindungsweise (cursivering van mij, D.B.) anwenden (können) auf den sozialen Organismus. Wenn man einfach das, was man glaubt gelernt zu haben am natürlichen Organismus, überträgt auf den sozialen Organismus, wie es so oft geschieht, so zeigt man damit nur, dass man sich nicht die Fähigkeit aneignen will, den sozialen Organismus ebenso selbständig, ebenso für sich zu betrachten, nach dessen eigenen Gesetzen zu forschen, wie man dies nötig hat für das Verständnis des natürlichen Organismus' (p. 29). - Als dan ondubbelzinnig duidelijk is gemaakt, dat van analogie geen sprake is, wijst Steiner erop, dat men het functioneren van het economische leven kan begrijpen aan de hand van het functioneren van het zenuw-zintuigstelsel; idem rythmische stelsel en rechtsleven (en stofwisselingsstelsel en geestesleven). Het is typerend voor de slordigheid van Imelman, dat hij deze functie-vergelijkingen precies omdraait. - Na aldus Steiner een door deze nimmer beweerde analogie in de schoenen te hebben geschoven, is het een koud kunstje om van een 'incongruentie' tussen de te bewerkstelligen autonomie van de drie leden van het maatschappelijke organisme en de natuurlijke harmonie van de drie leden van het natuurlijke organisme te spreken. - Als wij niet willen aannemen, dat het denkvermogen van deze filosoof voor zulke 'subtiële' gedachtegangen tekortschiet, dan rijst de vraag, of Imelman de 'Kernpunkte' wel echt gelezen heeft,

dan wel zijn praatjes op horen-zeggen berusten.

7. Dat hier en daar fouten worden gemaakt, doordat iemand zich niet aan die eis houdt, valt te voorstellen. Maar de voorzichtigheid is, naar mijn mening, eerder te groot dan te klein. Nochtans waardeer ik het nog vandaag dat met onfeilbare zekerheid uit mijn referaat over Darwin één zin werd gelicht, waarin ik volgens de docent aan deze onderzoeker - wiens theorie Steiner telkens weer gebrekkig noemde - geen recht deed wedervaren. In het licht van mijn ervaringen valt de indoctrinatie op de Vrije Scholen in ieder geval in het niet, vergeleken bij wat staatsscholen zich permitteren. Is voor Imelman misschien indoctrinatie alleen verkeerd, als zij van de verkeerde kant komt? Of is onze filosoof zo geprogrammeerd, dat hij die indoctrinatie als objectieve (?) waarheid beschouwt? - Hetzelfde geldt voor de door Imelman beweerde, ideologisch bepaalde vrijheidsbeperking van de leraren op de Vrije Scholen. Neen, er kan niet alles, maar in principe is de leraar aan gene zijde van de drempel van zijn klas pedagogisch vrij. Ik heb zelf mijn machteloosheid als ouder ondervonden toen de betreffende leraar, in plaats van de door Steiner bepaalde stof, wild-west-verhalen ging voorlezen. Blijft de mogelijkheid, dat zich langs diepere kanalen een onbewuste beïnvloeding voltrekt. Ik wil graag een voorbeeld geven. Wij hebben net gelezen, dat 87% van de jongelui zich zonder meer voor de militaire dienst melden. Zo ver ik op de hoogte ben, hebben alle jongens in de klassen van mijn beide kinderen dienst geweigerd. En niet omdat er pacifistische propaganda op school was gemaakt. Toch zal Imelman waarschijnlijk van beïnvloeding spreken. Voor mij is het een typisch geval, dat de ontwikkelingshulp van de leraren aan het hogere Ik van de kinderen geslaagd is, waardoor hun vanzelfsprekende afkeer van het militarisme tot uitdrukking kon komen.

8. Het is mogelijk, dat de staatsaanbidders van zogenaamd links de rel, indien niet gemaakt, dan toch welbewust gebruikt hebben: om de toenemende leegloop van de - voor hen bij uitsluiting aanvaardbare - staatsscholen te stoppen; om pressie uit te oefenen op het parlement, opdat allerlei thans te regelen gebieden voor antroposofische activiteiten ontoegankelijk worden gemaakt.

9. Het betreft de artikelen/reacties in 't Kan anders', 1984/3 en 1985/1. Ik spreek gemakshalve over Gjaltr. Zondergeld, hoewel de publicaties medeondertekend zijn door E. van der Tuin.

10. Dit uitroepteken is niet zonder betekenis. Zondergeld is een slechte verliezer. Van Manen, die als geen ander de onfatsoenlijke trucjes heeft blootgelegd, die Zondergeld in het eerste stuk had toegepast, wordt in diens derde pamflet als 'de historicus (!) van Manen' aangeduid. Gesuggereerd wordt, dat

Van Manen geen historicus zou zijn. Voorzover ik weet, pleegt men iemand, die zijn doctoraal geschiedenis heeft gehaald, een historicus te noemen; zelfs als hij bij Zondergeld is afgestudeerd. Uiteraard bestaan er goede en slechte historici. In zijn analyse van Zondergelds vervalsingen toont Van Manen dat hij zijn vak beheerst. In zijn omgang met de feiten toont Zondergeld dat hij zijn vak misbruikt.

11. Het blijft natuurlijk mogelijk, dat Zondergeld een student op onderzoek uitstuurde met de opdracht: zoek de racistische opmerkingen.

12. Steiner werd op 300 km hemelsbreedte van de eerste Tsjech geboren en heeft, behalve de eerste anderhalf jaar van zijn leven, gedurende zijn hele jeugd in streken gewoond, die geheel duitstalig waren. Het is gewoon in Steiners autobiografie na te slaan. Het verhaal over het nationalistische milieu is geheel uit de lucht gegrepen. Eerst als student in Wenen kwam hij ook met die kringen in contact.

13. Zondergeld zal ze zelfs nu nog kunnen vinden. Als hij zijn tuintje ijverig blijft wieden, ontdekt hij zelfs de antroposoof, die nu nog van Hitler droomt. - Dat het zelfreinigende vermogen van de antroposofische beweging tekortschoot, geeft ik graag toe, al had dat andere redenen dan racisme. Die is nu eenmaal geen socialistische partij, waarvan de top een vonnis over iemand kan uitspreken. Haar beginselen brengen met zich mee, dat geen collectieve oordelen worden gevormd. Distanciëringen moeten derhalve van individuele leden komen - en zelfs daar kunnen remmen bestaan. Bijvoorbeeld, dat de enige antroposoof in Nederland, waarvan mij racistische uitingen bekend zijn, een jood was. Op Zondergelds uitdaging tot distanciëring van Steiner toegepast. Indien Steiner werkelijk bedoeld zou hebben, wat Zondergeld hem in de schoenen schuift, dan zou ik mij op de meest uitdrukkelijke wijze van hem distanciëren.

14. Het zou zindelijk zijn om een onderscheid tussen rassenleer en racisme te maken. Het laatste is rassendiscriminatie. Het eerste behoeft dat geenszins te zijn. Dat er verschillende rassen bestaan zal zelfs Zondergeld niet kunnen loochenen. Of de fysiologisch-biologische verschillen tevens samenhang vertonen met ziele-eigenschappen, is een wetenschappelijke vraag, die in de loop der tijden zeer verschillende antwoorden vond en die niet beantwoord is door onderzoek daarnaar onmogelijk te maken. Zelfs, als die samenhangen bestaan, houdt dat nog geen discriminatie in. Gelukkig bestaan er naast reinetten ook coxen en bellefleurs. En wie Von Gleichs boeken leest wordt getroffen, met welke warmte hij de bijdragen van (o.a.) Arabieren, Chinezen, Joden, tot de ontwikkeling van onze beschaving beschrijft.

15. Wonderlijkerwijze blijkt telkens weer voor marxisten de gang naar de feiten zo moeilijk, terwijl toch Marx gedachten zonder belang (ideologie) achtte en slechts feiten vond tellen. En ook niet wonderlijk, want de werkelijkheid is de proef op een gedachtespinsel, waarmee men in theorie kan blijven doorgaan.

EEN KLEINE BLOEMLEZING

Uit het werk van Rudolf Steiner

Schaden kann uns irgendeine sachliche Gegnerschaft niemals. (...) Aber dann wird es schwer, wenn die Gegnerschaft eine solche ist, dass man sich eigentlich immer die Hände waschen muss, wenn man diese Gegnerschaft ins Augen fasst (wie z.B. jene Gruppe), die nicht mit sachlichen Gründen arbeitet, sondern mit lauter plausibel gemachten Verleumdungen.

6-9-1915

Dadurch, dass man die Seelenverfassung in eine Stimmung bringt, die durch das Erlogene hervorgerufen wird, dadurch hat man sie als ein gefügiges Werkzeug des Machtgedankens.

13-6-1920

Was geistige Angelegenheiten sind, das sind Angelegenheiten der ganzen Menschheit; da gibt es keine Unterschiede von Nationen und Rassen.

5-11-1914

Das Persönliche ist das Charakteristische, das Bedeutungsvolle am Menschen. Selbst die Differenzierungen von Mann und Frau sind da abgeschnitten. Heute gibt es nur noch Persönlichkeit, ohne jegliche andere Differenzierung.

30-3-1905

Jetzt wird der Mensch in seiner Physiognomie sehr durch die Vererbung bestimmt: er sieht seinen Eltern, seinen Voreltern, er sieht seinem Volke und so weiter ähnlich. Das wird im sechsten Zeitraum (= vanaf ca. 3500) ganz und gar keine bedeutung mehr haben. Da wird der Mensch durch seine Inkarnationsfolge sich das Gepräge seines Aussehens geben.

7-11-1915

Das Individuelle des Menschen ist eine Gattung für sich.

20-10-1904

So hat jede Volksseelenkultur ihre besondere Mission. (...) Das hat nichts zu tun mit der Entwicklung der einzelnen Seele.

27-11-1914

Aus dem ganzen Zusammenhange können Sie ja entnehmen, dass dasjenige, was gerade die richtige, normale Entwicklung für den vierten nachatlantischen Zeitraum (= ca. 750 a.C.n. - ca. 1400 p.C.n.) war, das Struktursuchen durch die Blutsbande, dass das in der Zurückgebliebenheit für den 5. nachatlantischen Zeitraum (= ca. 1400 - ca. 3500) einer der Impulse ist, mit denen die Menschen des 5. nachatlantischen Zeitraumes werden zu kämpfen haben.

Zurückgebliebene Angeloi-Wesen wirken (...) hinein in die Impulse der Menschen um dasjenige, was mit Bluts-, Stammes-, Nationalverwandtschaft, Rassenverwandtschaft zusammenhängt, in einer nachhinkenden und dadurch in einer ahrimanischen Weise geltend zu machen, zu beeinträchtigen diejenigen sozialen anderen Menschheitsstrukturen, die sich aus ganz anderen Unterlagen heraus bilden sollen, als z.B. aus den Blutsbanden der Familie, der Rassen, der Stämme, der Nationen. So dass heute ein beträchtlicher Anfang der Arbeit dieser Geister gerade in dem abstrakten Betonen des Nationalitätsprinzips besteht.

4-11-1917

(Die Geister der Finsternis) wollen die Menschen immer wieder und wiederum hinweisen, auf ihre Stammes- und Bluts- und Vererbungszusammenhänge zu pochen. (...) Ein Mensch, der heute von dem Ideal von Rassen und Nationen und Stammeszusammengehörigkeiten spricht, der spricht von Niedergangsimpulsen der Menschheit. Und wenn er in diesen sogenannten Idealen glaubt, fortschrittliche Ideale vor die Menschheit hinstellen, so ist das die Unwahrheit. Denn durch nichts wird sich die Menschheit mehr in den Niedergang hineinbringen, als wenn sich die Rassen-, Volks- und Blutsideale fortpflanzen.

26-10-1917

Es ist jeder wirklichen Erkenntnis der Geisteswissenschaft zuwiderlaufend, wenn davon gesprochen würde, dass in dem selben Sinne, wie es in der Vergangenheit führende Rassen für die einzelnen Kulturepochen gegeben hat, es etwa auch in der Zukunft eine solche führende Rasse geben würde, die durch Naturmerkmale namentlich hervorgebracht würde. (...) Heute schon sehen wir, wie im Grunde genommen die Kultur nicht mehr getragen wird von einer führenden Rasse unmittelbar, sondern wie sich die Kultur über alle Rassen ausbreitet. Und die Geisteswissenschaft soll ja gerade dasjenige sein, was ohne Unterschied der Rassen und Stämme die Kultur über die ganze Erde trägt.

20-6-1912

(In England) findet man solche Zeichen, Hakenkreuze, Swastiken, mit denen heute in Deutschland so viel Unfug getrieben wird.

10-9-1923

(Wilhelm Jordan hat in seiner Bearbeitung der 'Nibelungen' vieles verdorben, weil darin) statt der früher in viel tieferer Weise angesehenen Prinzipien die naturalistischen Prinzipien der Vererbung walteten. (...) dass, ich möchte sagen, statt der Seele zu sehr das Blut waltet.

13-2-1916

Der Antisemitismus ist ein Hohn auf allen Glauben an die Ideen. Er spricht vor allem der Idee Hohn, dass die Menschheit höher steht als jede einzelne Form (Stamm, Rasse, Volk), in der sich die Menschheit auslebt.

uit: *Verschämter Antisemitismus - 1901*

Es fällt mir nicht ein, Herrn Bartels gleichzustellen mit den platten Parteimenschen, die den 'germanischen Menschen' erfunden haben, um damit ein möglichst wohlklingendes Wort für die Rechtfertigung ihres Antisemitismus zu haben. (...) Auf einem ähnlichen Boden, wie die unsinnigen Schwätzereien der Antisemiten sind doch auch Bartels' Auslassungen über den 'germanischen Menschen' erwachsen.

uit: *Adolf Bartels, der Literaturhistoriker'*

Das Judentum könnte genannt werden, wenn man sich trivial aussprechen wollte, die eigentliche Entdeckung des moralischen Impulses im Menschen werden.

11-1-1919

Jene alte Indianerbevolkerung (...) ist ja ganz ausgestorben. Wenn man da die Überreste anschaut, die zum Teil verschüttet sind, so kommt man darauf, dass da eine riesige Bevölkerung war, mit der die Europäer nicht zusammengekommen sind.

30-5-1923

Und dann kam die Ausrottung der Indianer.

25-6-1923

Was ist nun beim Menschen der Ausdruck seines Ich? Das ist das Blutsystem; und zwar beim Menschen speziell das, was wir Blut unter dem Einfluss der inneren Lebenswärme nennen können. Alles, was das Ich am Menschen arbeitet, das geht, wenn es in den physischen Leib hineingestaltet werden soll, auf dem Umweg durch das Blut. Deshalb ist das Blut ein so ganz besonderer Saft.

20-1-1910

Wir haben gegenüber denen, die die Anthroposophie heute bekämpfen nur die Aufgabe, klar zu zeigen, wo sie die Unwahrheit sagen. Darüber lässt sich reden. Aber über das mehr Rhetorische, über das Inhaltliche lässt sich natürlich mit Menschen nicht reden, die nicht nur sich nicht überzeugen lassen wollen, sondern im Grunde genommen sich gar nicht überzeugen können, weil ihnen die Fundamente fehlen.

16-6-1923

Lassen Sie drei Jahrzehnte noch so gelehrt werden, wie an unseren Hochschulen gelehrt wird, lassen Sie noch durch dreissig Jahre so über soziale Angelegenheiten gedacht werden, wie heute gedacht wird, dann haben Sie nach dreissig Jahren ein verwüstetes Europa.

14-12-1919

uit **DRIEGONAAL 1986 nr.2** (ingezonden brief en commentaar)

REACTIONAIRES ZIJN NIET ALTIJD SLECHT!

Met belangstelling hebben we het artikel van Prof. Brühl in *Driegonaal* (jrg. 12, no. 1, blz. 6-15) over de 'nieuwe reactionairen' gelezen.

Laten we beginnen met het aanbieden van onze welgemeende verontschuldiging voor het ongewild beledigen van de nagedachtenis van Sigismund von Gleich. Wij hebben inderdaad geen nader onderzoek gedaan naar de persoon achter de auteur van een in onze ogen nog steeds bedenkelijk boek, dat kennelijk zonder bezwaar in het Derde Rijk kon worden uitgegeven, hoewel de auteur in kwestie in een concentratiekamp werd opgesloten. Er zijn wel

meer van dergelijke absurde dingen gebeurd. Wij hadden zorgvuldiger moeten zijn, maar we blijven van mening, dat we niet beweerd hebben, dat Von Gleich nazi was. Wij blijven bij ons negatieve oordeel over Steiner's rassenleer, dat is voor ons de hoofdzaak. We blijven er ook bij, dat Steiner door zijn anti-zionisme en zijn veroordeling van het orthodoxe jodendom blijk heeft gegeven van een bepaalde, overigens in die tijd zeer veel voorkomende vorm van anti-semitisme. Een 'oplossing' voor het 'jodenvraagstuk' door 'rasvermenging' van joden en niet-joden is uitgesloten: er bestaat geen

joods ras en het 'joodse vraagstuk' is in feite een anti-semitisch vraagstuk! Dat Steiner met joden bevriend was, was ons wel bekend, maar overtuigt ons niet. Mussert was ook bevriend met joden tot in de bezettingstijd toe. De beruchte NSB-propagandist Max Blokzijl was van ten dele joodse afkomst.

Seyss-Inquart accepteerde de jood Hirschfeld aan zijn tafel en op zijn partjes de hele oorlog door. Dat de Anthroposophische Gesellschaft in 1933 heeft gemeend met behulp van een kwartierstaat het niet-jood zijn van Steiner aan te tonen, vinden wij verklaarbaar, maar daarom nog niet te vergeven. Het citaat uit *Anthroposophie* (jr. 16, s. 94) luidt als volgt: 'Seit über zwanzig Jahren ist von gegnerischer Seite aus allen Lagern die unwahre Behauptung aufgestellt und mit nicht geringem Erfolg propagiert worden, dasz Rudolf Steiner jüdischer Abstammung sei. Amtlicherseits sind die Vorfahren Rudolf Steiners bis zu den Urgroszeltern und teilweise noch darüber hinaus nachgeprüft worden. Es ist festgestellt und dokumentarisch belegt, dasz sie sämtlich katholischer Konfession und arischer Herkunft waren und dasz Rudolf Steiner somit arisch ist.'

Hieruit blijkt duidelijk de poging tot aanpassing aan het nazidom. Men had ook verzet kunnen plegen, al geven we toe, dat lang niet iedereen over de moed beschikte van een man als Von Gleich.

Over de driegleding hebben we alleen maar gezegd, dat het stelsel een sterke gelijkenis vertoont met de corporatieve gedachte, zoals die bij de fascistten leefde. Dat is misschien te onzorgvuldig uitgedrukt. De corporatistische ideeën leefden ca. 1919 bij zeer velen, ook niet-fascisten als bv. Abraham Kuyper

(overigens ook anti-semiet, antisocialistisch en in zijn hart anti-democratisch). Juist Steiner's anti-socialisme, anti-parlementarisme en racisme bracht ons er toe hem met de fascistten te vergelijken. We hadden ook nog kunnen wijzen op zijn occultisme; zeer veel nazi's hadden in die begintijd een grote voorliefde voor het occulte, m.n. omdat het anti-rationalistisch was en is! Overigens was er in 1919 al sprake van fascisme en nationaal-socialisme, al schijnt Brühl het tegendeel te beweren (bl. 12 van zijn artikel).

Wat betreft de geboorteplaats van Steiner, Kraljevec, heeft Zondergeld zich in het mondeling afgenomen interview van *Ad Valvas* inderdaad pijnlijk vergist: hij had het over een Tsjechisch dorp in de Dubbelmonarchie, en dat moest uiteraard een Kroatisch dorp zijn; hij zag het zelf tot zijn schrik diezelfde dag nog op de kaart. Op zichzelf is dat een niet belangrijk detail. Waar het ons om ging, was het opgroeien van Steiner in een ontgetwijfeld nationalistisch Duitse atmosfeer (kleinburgerlijk en katholiek) temidden van opkomend anti-Duits nationalisme, althans in zijn vroegste jeugd. Tenslotte de kritiek van Bischof en Luiten. Wij hebben helaas hun stuk niet tegen de zin van de meerderheid van de redactie van 't *Kan Anders* in kunnen plaatsen, wegens ruimtegebrek en gebrek aan belangstelling. Wij zullen alsnog proberen een ander recht te zetten. In ieder geval zullen we aandacht besteden aan de terechte kritiek van Prof. Brühl.

Drs. E. van der Tuin en
Dr. G.R. Zondergeld

REDACTIONEEL COMMENTAAR

Enkele opmerkingen naar aanleiding van de ingezonden brief van Van der Tuin en Zondergeld zijn op zijn plaats.

De brief toont weer eens aan, dat een kat in het nauw vreemde sprongen kan maken. Om te beginnen een algemene opmerking. Door de hele brief heen klinkt aan de ene kant een berouwvolle schuldbe-kentenis: de heren bieden hun welgemeende veront-schuldigingen aan voor het ongewild beledigen van de nagedachtenis van Sigismund von Gleich, over de sociale driegleding hebben ze zich 'misschien te onzorgvuldig uitgedrukt', en over de geboorteplaats van Steiner hebben ze zich 'inderdaad pijnlijk vergist'. En: ze zeggen toe aandacht te zullen besteden aan de 'terechte kritiek'. Daarbij is eerdere kritiek 'helaas' niet geplaast. Over vele andere punten van kritiek, geuit in de twee artikelen (Driegonaal XI, 4 en XII, 1) wordt niets gezegd. We kunnen gevoeglijk aannemen dat de heren hierop eveneens geen

weerwoord hebben.

Des te bevreedender is het dan ook dat er gesteld wordt: 'Wij blijven bij ons negatieve oordeel over Steiner's rassenleer, dat is voor ons de hoofdzaak.' De vraag rijst, waarop die hoofdzaak nu nog langer 'gestoeld' is. Want nadat in de twee voornoemde artikelen de ene na de andere poot onder de stoel vandaan gezaagd werd, zeggen de heren doodleuk dat ze er wel op blijven zitten. Het dreigt een lach-wekkende vertoning te worden, helaas is het onder-werp te ernstig om het daarmee af te doen. Kortom: de heren 'blijven van mening dat..', terwijl ze geen enkel fatsoenlijk argument aandragen waar-op dit oordeel opgebouwd kan worden. Enigszins vergoelijkend wordt er ingegaan op de kritiek-punten, terwijl krampachtig geprobeerd wordt nog iets overeind te houden van de misplaatste voor-oordelen. Op de kern van de zaak wordt echter, wijselijk en ook zeer begrijpelijk, niet ingegaan:

namelijk dat hun methode en hun betoogtrant volstrekt ondeugdelijk zijn.

Hoewel het voorafgaande zou kunnen volstaan als reactie op de brief, willen we op een aantal punten, die schijnbaar als argumenten naar voren gebracht worden, ingaan.

Er wordt gesteld dat Steiners anti-zionisme blijk geeft van anti-semitisme. Een vreemde redenering. Wie de geschiedenis enigszins kent, weet dat er onder de joden zelf in die tijd heftige discussies gevoerd werden door groepen die voor het zionisme waren en groepen die tegen het zionisme waren. Moeten we dan constateren dat het anti-semitisme bij de joden is begonnen? Het feit dat bij anti-semitisten een vorm van anti-zionisme voorkomt is uiteraard geen bewijs daarvoor dat anti-zionisten anti-semitisten zijn. Waarom zou Rudolf Steiner tegen het zionisme kunnen zijn? Hoewel ik de passages waaruit dat tot uitdrukking zou komen, niet ken, durf ik vanuit de achtergrond van zijn gehele werk te zeggen, dat de grond gezocht zou kunnen worden in de afwijzing van Steiner van de sterk nationalistische (Wilson's veertien punten-programma) tendenzen die in het algemeen opgeld deden. Vanuit het huidige standpunt terugblikkend, kunnen we dan ook zeggen dat de vele verderfelijke vormen van onverdragzaamheid tussen groepen mensen, volkeren en rassen in deze tijd, teruggaan, o.a., op de aangewakkerde nationalistische sentimenten in het begin van de eeuw. Bij de beoordeling van het zionisme gaat het er dus niet om, dat het gaat om een beweging van de joden, maar om een beweging in een algemener sociaal-maatschappelijke, culturele achtergrond. Of een joods ras bestaat of niet, doet er in de discussie weinig toe. Het punt is, dat het tot aan de Tweede Wereldoorlog algemeen zo werd beschouwd. En het is een grote belediging van de orthodoxe joden, als men ontkent, dat ze een ras zijn...

De ontkrachting van het argument dat Steiner met joden bevriend was, en voor vele joden grote bewondering had, is een ander fantastisch argument. Zowel het gegeven dat iemand wel, als ook niet bevriend was, kan vervolgens als argument gebruikt worden, oftewel: het gegeven wordt zinloos. Op dezelfde wijze kan met uitzonderlijke gegevens elk feit volkomen zinloos gemaakt worden. Elk argument, wat een betekenis veronderstelt, houdt op te bestaan.

Over de daden die vanuit de Anthroposofische Vereniging ondernomen werden, kunnen we kort zijn. We hebben niet de Anthroposofische Vereniging als zodanig verdedigd, en we verdedigen ook niet alles wat mensen die lid zijn van deze Vereniging, uitvoeren. Het gaat om de inhoud van de anthroposofie en niet wat afzonderlijke mensen gedaan hebben. Ik geef het je te doen alle groepen en daarmee alle leerstellingen te bestrijden, waarvan er leden te vinden zijn die in de oorlog 'fout' of 'bijna fout' gezeten hebben.

Dat het occultisme anti-rationalistisch zou zijn, is

gewoon volstrekt onwaar. Er zijn occulte stromingen die deze tendens in zich dragen, maar ten aanzien van de anthroposofie is deze stelling onhoudbaar. Wie Steiners geschriften enigszins kent, weet dat hij altijd mensen oproept het moderne natuurwetenschappelijk geschoolde denken te ontwikkelen, en als uitgangspunt en basis te kiezen voor de verdere ontwikkeling van het bewustzijn.

Wat betreft de 'ongetwijfeld nationalistische Duitse atmosfeer' waarin Steiner opgegroeid zou zijn, deze is volkomen uit de duim gezogen. Deze atmosfeer is niet meer nationalistisch geweest dan de zeer algemene nationale gevoelens die de tijd van 1870-1917 kenmerkten. En: in Oostenrijk is iedereen katholiek. Steiners ouders waren, zo ver ik weet, liberaal-katholiek.

Nogmaals: Steiner's anthroposofie is en was anti-racistisch. Er staat geen zinnig argument overeind om het tegendeel aan te tonen. Daarentegen zijn er al veel uiteenzettingen gegeven om dit anti-racisme aan te wijzen.

Steiner onderscheidt rassen en brengt dit als een wetenschappelijk gegeven begrip. Daarover zou men eventueel wetenschappelijk een discussie kunnen voeren, of dit begrip houdbaar is. Het koppelen van een racistische veroordeling aan dit begripmatig onderscheid op zichzelf is onhoudbaar. De betekenis die Steiner toekent aan rassen is niet te betwijfelen. Aan de veelheid van uiteenzettingen hierover, wil ik nog een enkel stukje toevoegen. In een voordracht van 9 januari 1916 wijst Steiner op het ontstaan van rassen, en op de betekenis van het onderkennen van de verscheidenheid tussen de mensen, juist om met bewustzijn de werking van deze verscheidenheid te overwinnen en uit te schakelen.

En op 5 juni 1907 zegt hij al: 'Der Begriff der Rasse verliert schon für die nächste Zukunft seinen Sinn. Wie alles entsteht, so sind auch die Rassen entstanden, und wie alles wieder vergeht, werden auch die Rassen wieder vergehen, und jene, die immer nur von Rassen gesprochen haben, die werden sich daran gewöhnen müssen, ihre Begriffe flüssig zu machen. Das ist nur eine Bequemlichkeit! Wenn man ein wenig nur in die Zukunft blickt, gelten schon die Begriffe nicht mehr, die man in der Vergangenheit und Gegenwart angewendet hat. Das ist die Hauptsache, dass der Mensch nicht dasjenige, was er einmal in einem schönen Begriff gebracht hat, nur für eine ewige Weisheit hält. Man wird sich daran gewöhnen müssen die Begriffe flüssig zu machen, zu erkennen, dass Begriffe sich verändern, und das wird ein Fortschritt sein. Diese Möglichkeit, von starren, dogmatischen Begriffen überzugehen in flüssigen, das ist es was ausgebildet werden muss in denjenigen Menschen, die die Träger der Zukunft sein wollen. Denn so, wie die Zeiten sich ändern müssen sich auch unsere Begriffe ändern, wenn wir diese Zeiten verstehen wollen.'

Fred Beekers